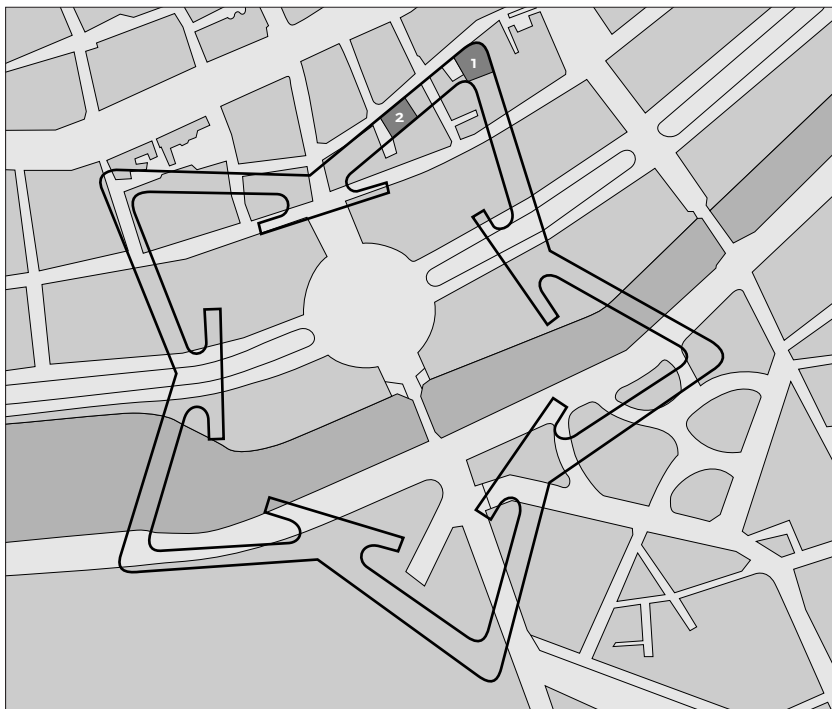

Schatten uit de gracht van Alva

Anko Wieringa, Dick Brinkhuizen, Marijke Nieuwenhuis, Hanna Zimmerman, Frits Vrede, Henk Nieuwenhuizen en Klaas Helfrich

Inleiding

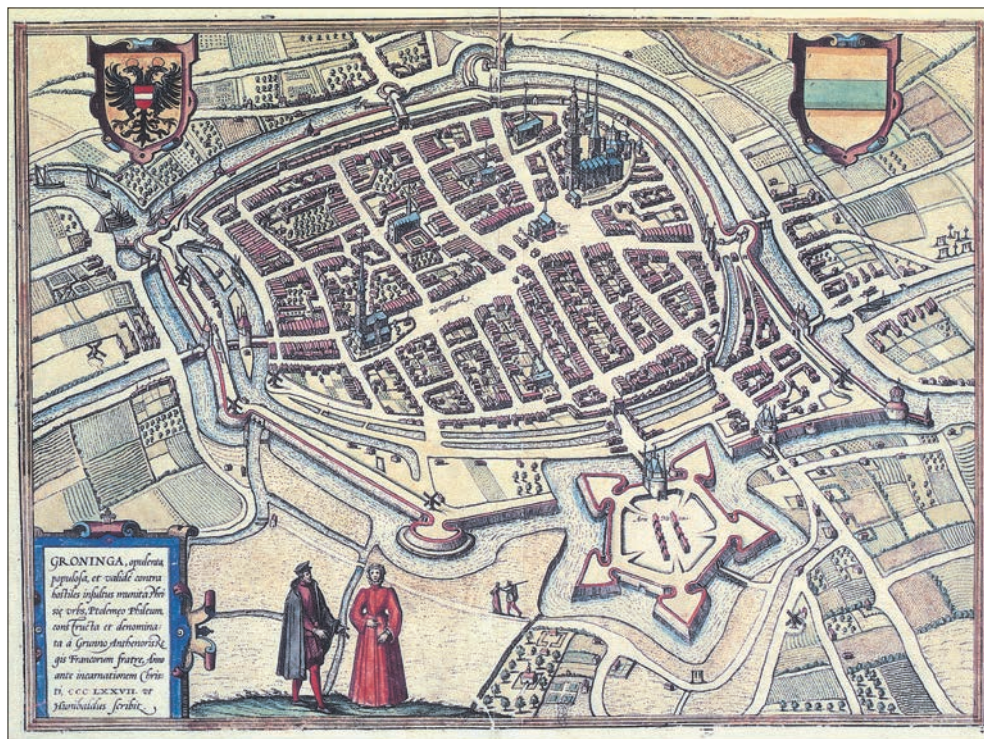
In 1568, aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog, is Groningen stevig in Spaanse handen. Om de stad in zijn greep te kunnen houden, besluit de Spaanse aanvoerder, de hertog van Alva, tot de aanleg van een citadel aan de zuidkant van de stad¹. Deze dwangburcht krijgt vijf bastions en het centrum van het geheel komt ongeveer overeen met het huidige Hereplein (afb. 1). In 1569 wordt met de bouw begonnen maar door politieke, economische en sociale tegenslagen wordt de citadel nooit voltooid (afb. 2). Wanneer de Waalse troepen in 1577 de stad verlaten, begint de bevolking vlot daarna met de sloop van het bouwwerk². De enorme bouwput krijgt een nieuwe bestemming: openbare steengroeve en vuilstort. De bevolking stortte met grote voortvarendheid de bouwput vol en slechtte het muurwerk. Dit muurwerk was zo stevig gemetseld, dat de houe-

Afb. 1. Reconstructie van de citadel, naar Baks 1994. De beide opgravingslocaties aan de Prinsenstraat zijn gemarkeerd. 1. Werkput in 1996. 2. Werkput in 2000.

1. Baks 1994, 125.

2. Ibidem, 127.

Afb. 2. Plattegrond van de stad Groningen in 1576, door Braun en Hogenberg. De dwangburcht is als voltooid weergegeven. Collectie Groninger Archieven.

len erop stuk braken en de afbraak slechts tot maaiveld reikte³. Voorts herstelde men het stadsbolwerk en de zuidelijke gracht. Aan het einde van de 16e eeuw was van de 'gehate' citadel niets meer zichtbaar. In 1608 begon de aanleg van een nieuwe verdedigingsgordel met 17 bastions. Op de kaart van Geelkercken (1616) is dit stelsel aan de zuidzijde al afgebeeld en zien we in de omgeving van de huidige Prinsenstraat een verspreide bebouwing. Dit betekent voor het archeologisch materiaal dat het gros van de vondsten dateert uit het laatste kwart van de 16e eeuw óf ouder is.

Al enkele keren is bij archeologisch onderzoek deze vuilstort en het verborgen restant van de citadel tijdelijk in het zicht geweest. De bouw van de parkeergarages aan de Raamstraat (1976) en Prinsenstraat/Rademarkt (1995/1996) leverden gegevens op over de dwangburcht en het weggegooid afval⁴.

Het archeologisch onderzoek in 2000

Als in het jaar 2000 aan de Prinsenstraat een voormalig schoolgebouw moet wijken voor woningen met een parkeergarage, is dit een goede gelegenheid om eens rond te neuzen in het stadsafval van ruim 400 jaar geleden (afb. 3). Het schoolgebouw stond namelijk op een deel van het noordoostelijk bastion van de

3. Overdiep 1984, 99.

4. De faunaresten die bij het archeologisch onderzoek in de Raamstraat waren verzameld, zijn gepubliceerd door Van Gelder-Ottway in de Groningse Volksalmanak (1976-1977). Over de opgravingen in de Prinsenstraat: zie *Hervonden stad 1* (1996), 17 en *Hervonden stad 2* (1997), 13-14.

Afb. 4. En zeer groot stuk leer wordt met grote zorgvuldigheid uit de mest getrokken door de vrijwilligers van de Stichting Archeologie en Monument. Foto: Anko Wieringa.

Afb. 3. Het verzamelen van de vondsten uit de gracht.
Foto: Anko Wieringa.

citadel (zie afb. 1). De bouwput van dit deel van de citadel was gevuld met een meters dik mestpakket, dat heeft gezorgd voor buitengewoon goede conserveringsomstandigheden voor de talloze voorwerpen. Met name voorwerpen van leer en textiel, die normaal gesproken sterk aan verval onderhevig zijn, blijken verrassend goed geconserveerd (afb. 4). De hoeveelheid vondsten was dermate groot dat in de werkput al een selectie gemaakt moest worden wat wel of niet werd meegenomen. Voor vondstcategorieën als aardewerk en dierlijk botmateriaal was de selectie streng, maar voor textiel en metaal niet. Voor leer gold dat alléén complete schoenen met uitzondering van bijzondere losse stukken werden meegenomen.

Omdat het onmogelijk is alle vondsten uit de gracht binnen het kader van dit jaarboek te behandelen, volgt hieronder een bloemlezing uit de verschillende vondstcategorieën, te weten: botmateriaal, leer, textiel, hout, metaal en aardewerk.

De dierenresten

Bij het onderzoek in 2000 werden aanzienlijke aantallen botresten van rund, schaap, geit, varken, gevogelte, vis en schelpdieren aangetroffen. De aanwezigheid van slacht- en snijsporen op veel resten maakt duidelijk, dat zij voor het grootste deel slacht- en consumptieafval van de toenmalige stedelingen vertegenwoordigen. Ook resten van dieren die gewoonlijk niet voor menselijke consumptie bestemd waren, zoals kat (twee min of meer complete skeletten) en paard, werden verzameld. Daarnaast troffen de opgravers een aantal beenderen van rund in anatomisch verband aan. Dit betreffen een bijna complete linkervoorpoot met schouderblad van een 250 tot 260 dagen oude foetus, een schedel, een wervelkolom (tot en met het heiligbeen), een schoudergordel en de voorpoten van een 270 tot 280 dagen oude foetus en het heiligbeen, een bekkengordel en de achterpoten van een neonaat (pasgeborene)⁵. Aan verscheidene beenderen van het laatstgenoemde individu kleefden nog haren van de huid. Waarschijnlijk betreffen de neonaat en de bijna voldragen foetussen doodgeboren dieren die weggegooid zijn. Aannemelijk is dat het vlees ervan niet gegeten is.

5. De leeftijdsbepaling geschiedde volgens Habermehl 1975.

Afval van de leerlooier en hoornbewerker

Een aantal van de verzamelde resten van rund verdient in het bijzonder vermeld te worden. Zij vertegenwoordigen namelijk industrieafval van het leerlooien en van de bewerking van hoorn. Het betreft hier negen gehalveerde bucrania (een linker- of een rechterhoornpit met of zonder hoornschede met daaraan nog een deel van de schedel). Deze wijzen erop, dat de leerlooier de kophoofd aan de te looien romphuid heeft laten zitten. Om dit mogelijk te maken, moest het schedeldak tussen de hoorns gebroken en de hoorns afzonderlijk verwijderd worden⁶. Voordat dit echter werd uitgevoerd, moest eerst de huid van de kop rondom de basis van de hoorn doorgesneden en vrij geprepareerd worden⁷. Op één van de gehalveerde bucrania van de Prinsenstraat zijn snijsporen aanwezig die dit aangeven.

Op hun beurt waren de gehalveerde bucrania met hoornschede grondstof voor de hoornbewerker. Om de hoornschede van de hoornpit te kunnen schuiven, werd deze gemacereerd⁸. Aldus kon de losse hoornschede worden gebruikt als kokertje, drink-, kruut- of inkthoorn⁹. Om hoornen platen te verkrijgen, werd de holle, door het maceratieproces en door koken vervormbaar geworden hoorn in de lengterichting opengesneden, uiteengebogen en tot een vlakke plaat geperst. Van deze platen sneed de hoornbewerker bijvoorbeeld kammen. Omdat hoorn uit meer lagen bestaat, is een dikkere hoornen plaat te splijten in een aantal dünnere platen. Deze dünnere platen werden bijvoorbeeld gebruikt voor de fabricage van doosjes, dekseltjes, lepeltjes en glaasjes in lantarentjes.

De bucrania van de Prinsenstraat wijzen er echter op dat de hoornbewerker eerst een handeling verrichtte die het gemakkelijkst uitvoerbaar is bij een hoornschede die zich nog op de hoornpit bevindt en die niet gemacereerd is. Hij heeft namelijk eerst de top en de schijven van de hoornschede gezaagd. Pas daarna werden de gehalveerde bucrania gemacereerd om het restant van de hoornschede van de hoornpit te scheiden. Daar de top van de hoornschede geheel uit hoorn bestaat, zal de hoornbewerker hieruit massieve voorwerpen, zoals knopjes, gesneden hebben¹⁰. De schijven werden gebruikt voor ringvormige hoornen voorwerpen. Van de schijven werd een aantal in de grachtvulling aangetroffen. Bij enkele daarvan bevindt de hoornpit zich nog in het centrum.

Merkwaardigerwijs is de hoornschede bij vijf gehalveerde bucrania nog aanwezig. Van vier is de top van de hoornschede wel afgezaagd en dientengevolge ook de top van de hoornpit. De reden voor de aanwezigheid van de hoornschede zou kunnen zijn dat deze voor verdere bewerking ongeschikt was. De vijf exemplaren zijn alle van koeien die verscheidene keren gekalfd hadden. Tijdens de zwangerschap en de daaropvolgende periode van zogen stagneert de groei van de hoornschede. De vertraagde groei manifesteert zich in de vorm van een versmalling van de hoornschede (jaarring). Ook bij de vier gehalveerde bucrania zonder hoornschede is de top afgezaagd. Daarnaast werden twee hoornschedes zonder top verzameld. In één daarvan is een merkteken gekerfd, mogelijk van de eigenaar (afb. 5)¹¹.

6. Aangezien de afstand tussen de buitenbochten van de hoorns groter is dan de afstand tussen de basis van de hoorns, is verwijdering van het complete bucranium niet mogelijk zonder beschadiging van de kophoofd. Bij gehalveerde bucrania lukt dit wel.

7. Eryvynck e.a. (in prep.).

8. Rottingsproces in water waarbij de hoornschede na verloop van tijd van de hoornpit losraakt.

9. Prummel 2000, 79.

10. Ibidem, 79.

11. Met dank aan dr. W. Prummel, archeozoöloog Groninger Instituut voor Archeologie.

Afb. 5. Afval en eindproduct van de hoornbewerking. Het gehalveerde bucranium is afkomstig van een koe die zeven keer gekalfd had. Foto: Jaap Buist.

Een boekband en een veldfles

Tussen de enorme hoeveelheid leervondsten uit de gracht van Alva bleek zich een boekband te bevinden. Door de gunstige bodemomstandigheden is de boekband goed bewaard gebleven. Na grondige schoonmaak en conservatie bleek de band rijk gedecoreerd. De decoratie bestaat uit radstempels met florale motieven en enkele stempels: eikeltje, blaadjes, doorboord hart, Franse lelies en drie vrouwenfiguren met daaronder een tekst (afb. 6). De boekband is waarschijnlijk te dateren uit het midden van de 16e eeuw.

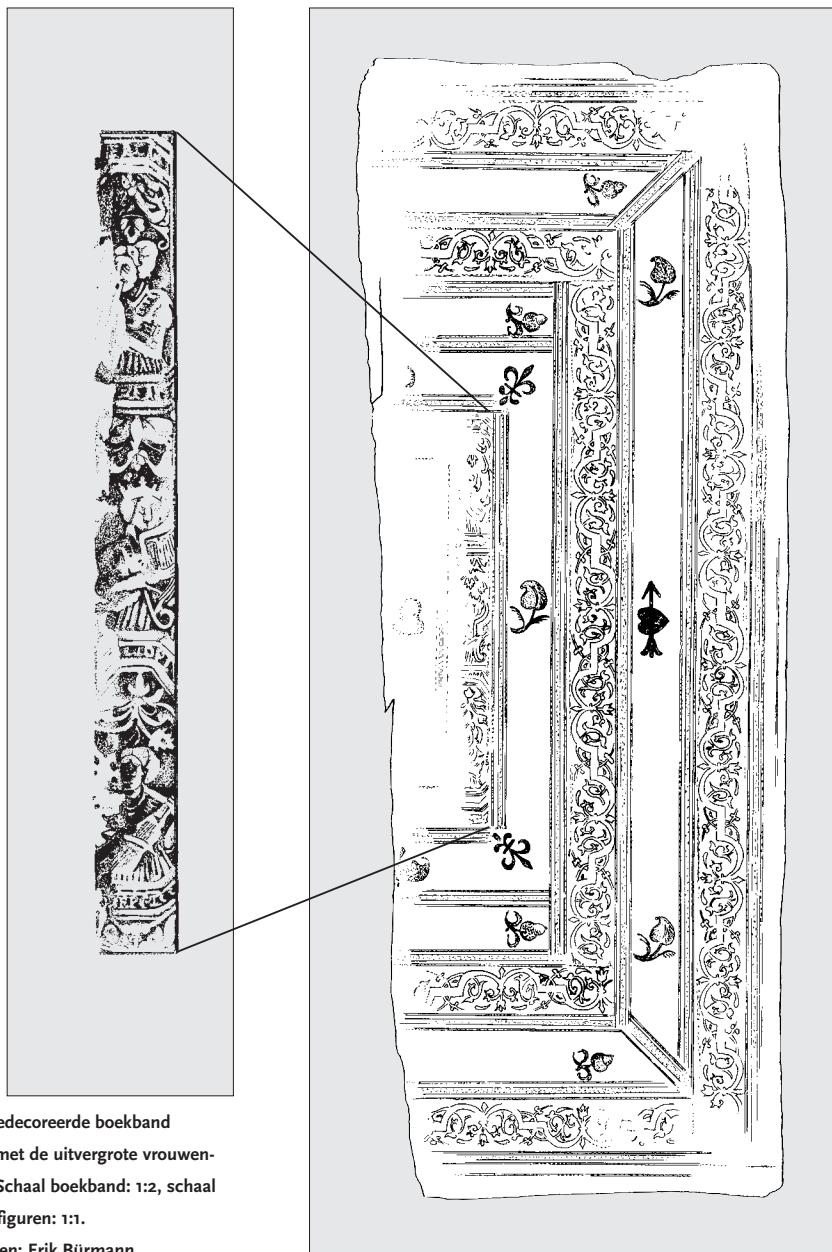
De band is hergebruikt: hij is versneden (doormidden) en er zitten spijker-gaatjes in die goed zichtbaar zijn. Ook is de afdruk, of liever gezegd de indruk, te zien van een overlappend stuk leer dat waarschijnlijk als nieuwe rug over het hergebruikte stuk is gezet.

Het meest interessante aan de band zijn de vrouwenfiguren. De bovenste dame heeft een hoge paardenstaart en draagt een jurk met schootje en pofmouw met strakke ondermouw. Zij bespeelt een blaasinstrument. De middelste dame draagt een kroon, heeft een mooi geplooid jurk aan en bespeelt een harp en de onderste figuur heeft een kapje op en een viool of iets dergelijks op haar schoot. De tekst is jammer genoeg niet te lezen.

Een andere interessante vondst betreft die van een leren veldfles (afb. 7). Een veldfles bestaat vaak uit een buitenfles (de overtrek) en een binnenfles, die gemaakt kan zijn van hout, metaal of glas¹². Wanneer leer wordt gebruikt, moet dat eerst geïmpregneerd worden met vet, pek of hars, omdat leer zelf niet waterdicht is. De vorm van de gevonden fragmenten geeft aan, dat we te maken hebben met een buitenfles. Helaas zijn er geen aanwijzingen omtrent het materiaal van de binnenfles. Het gaat hier om een platronde fles. De fles zelf heeft geen oren gehad; die zaten aan de overtrek. Uit de vorm van deze oorgaten is af te leiden dat er een draagriem aan heeft gezeten. De draagriem werd met een ankerkoppeling aan de fles bevestigd (afb. 8)¹³.

12. Goubitz 1993, 533.

13. Met dank aan de heer Goubitz voor zijn aanwijzingen.

Afb. 6. De rijk gedecoreerde boekband (rechts) met de uitvergroete vrouwenfiguren. Schaal boekband: 1:2, schaal vrouwenfiguren: 1:1.
Tekeningen: Erik Bürmann.

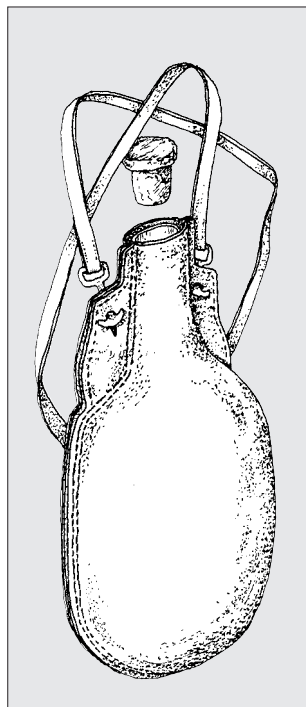
Bijzondere kousen

In 1996 werd bij de opgraving van de gracht van Alva aan de Prinsenstraat een stuk van een gebreide kous gevonden, een spectaculaire textielfondst. Gewoonlijk droeg men kousen die genaaid waren van geweven stof. Gebreide kousen waren in Nederland pas bekend vanaf het midden van de 16e eeuw. Deze vroegste Nederlandse vondst kwam als 'de oudste sok van Europa' in de media terecht, hetgeen echter niet klopt¹⁴.

14. De bewuste kous was te zien op de expositie 'Oud vuil' bij de Stichting IN te Groningen en naar aanleiding van deze tentoonstelling was er veel media-aandacht.

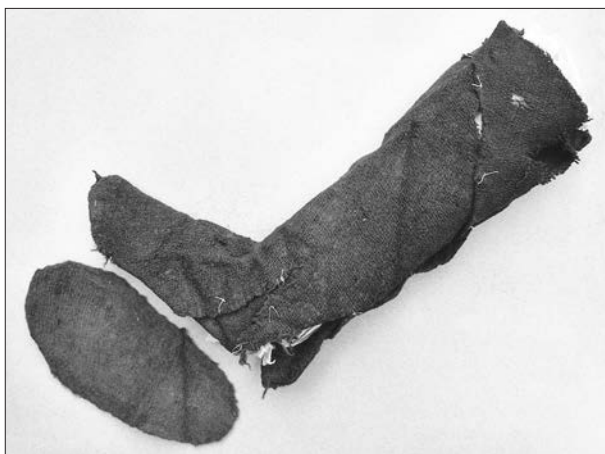
Afb. 7. De gevonden fragmenten van de leren veldfles.
Hoogte 28 cm. Foto: Jaap Buist.

Afb. 8. Reconstructie van de veldfles. De vorm van de oorgaten
wijst op het gebruik van een ankerkoppeling om de draag-
riemen te bevestigen. Tekening: Olav Goubitz, Hilversum.

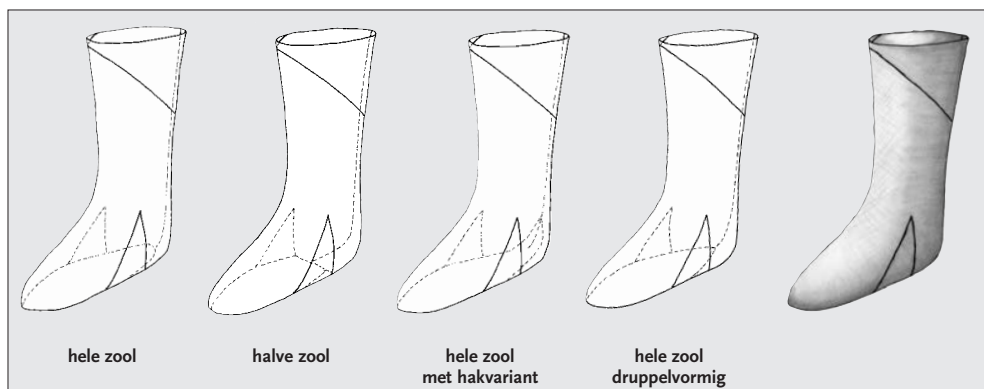
Bij de opgraving van dezelfde gracht in 2000 kwam een grote hoeveelheid textiel aan het licht. Hieronder zijn vijftig stukken als (deel van) geweven kousen, zogenaamde hosen te herkennen (afb. 9). Bijzonder is dat een zestal geheel compleet is; complete hosen zijn namelijk in Nederland ook nog niet eerder gevonden. Een deel van een hose is aangetroffen in het graf van een Hollandse walvisvaarder op Spitsbergen uit het begin van de 17e eeuw (dit is nog niet gepubliceerd). In Red Bay in Canada, waar eind 16e eeuw Franse en Baskische walvisvaarders waren, is in een graf een paar complete hosen gevonden¹⁵.

Op afbeeldingen uit de tweede helft van de 15e eeuw zien we mannen gekleed in nauw sluitende broeken waar voeten aan vastzitten. Deze kledingstukken werden hosen genoemd. In de 16e eeuw kwamen, beïnvloed door het

Afb. 9. Eén van de zes complete
hosen. Lengte been 25 cm.
Lengte zool 16 cm.
Foto: Hanna Zimmerman.

15. Met dank aan Sandra Comis voor deze mededeling.

Afb. 10. De zool kon op verschillende wijzen aan het enkelstuk vastgenaaid worden. Tekening: Henk Staal.

Spaanse Hof, korte pofbroeken in de mode, maar men droeg ook wijde broeken tot zowel net boven als net onder de knie. Daaronder werden kousen gedragen. Gebreide zijden kousen waren een koninklijk privilege. Gewoonlijk droeg men kousen die genaaid waren van geweven stof. Deze stof werd schuin geknipt zodat er nog enige rek in zat. Deze geweven kousen worden ook hosen genoemd. De hosen die in de opgraving aan de Prinsenstraat zijn gevonden, zijn geen van alle langer dan tot onder de knie. Ze werden met banden vastgehouden. Lange smalle repen stof die voor dit doel gebruikt zouden kunnen zijn, zijn eveneens gevonden. Ook vrouwen en kinderen droegen hosen.

De zes hier gevonden complete hosen variëren van een forse mannenmaat tot een babyvoetje. Het belang van de complete exemplaren is dat veel stukken die anders niet te determineren zouden zijn, nu als deel van een hose te herkennen zijn. De vondst geeft daardoor veel informatie over deze kledingstukken. Ofschoon ze allemaal hetzelfde grondpatroon hebben, zijn er opmerkelijke verschillen in de details. Het meest opvallend is dit bij de zolen (afb. 10). Meestal zit het beendeel aan de zool als bij een schoen. Soms echter houdt de zool onder de hiel al op en is (op verschillende manieren) het beendeel verlengd tot onder de voet. Het omgekeerde komt ook voor: de zool is op één of andere manier naar achter en boven toe verlengd tot aan de enkel. Ook de spieën verschillen in grootte en vorm.

Verreweg de meeste (delen van) hosen zijn van grofgeweven stof in platbinding. Vier stukken van een zeer fijn geweven keper hebben spieën die er met een dubbele rij zijden steekjes ingenaaid zijn. Dat moeten bijzonder mooie hosen geweest zijn. Een groot aantal afgeknipte stukken, vooral voeten, laten heel veel reparaties zien. Lap over lap werd er verستeld voordat het versleten deel werd afgeknipt en weggegooid waarna de rest opnieuw kon worden gebruikt.

Bezems en boenders

In de gracht van Alva werden veel resten van bezems gevonden. De meeste bezems waren gemaakt van struikheide (*Calluna vulgaris* L.). Opvallend is dat één van de vele bezems van blauwe bosbes (*Vaccinium myrtillus* L.) is gemaakt (afb. 11). Alle omwindsels van de bezems zijn van wilgentenen (*Salix*).

Struikheide was ruimschoots aanwezig in Noord-Nederland. Het was te vinden in de vele heidevelden op zandgronden en op uitdrogende venen. Naast de vele doeleinden van heidevelden zoals het voeden van rundvee (het maaisel), wei-

Afb. 11. De bezems: de bovenste is gemaakt van blauwe bosbes (42 cm) en de onderste van struikheide. Foto: Jaap Buist.

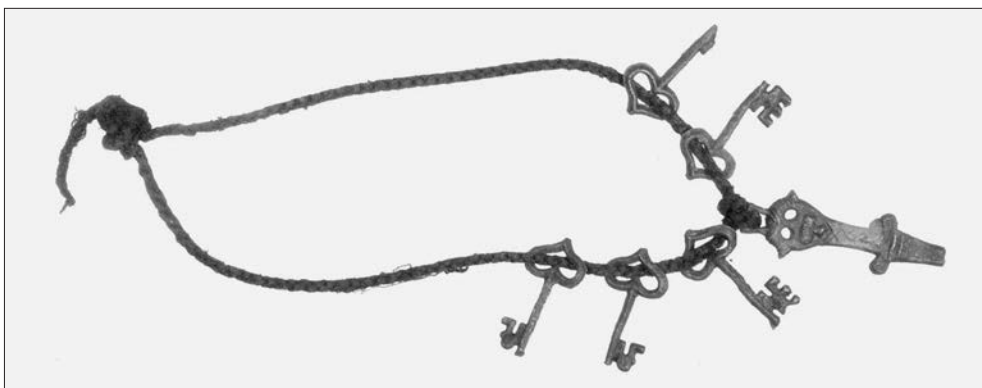

den (begrazing door schapen), brandstof en bemesting (heideplaggen), werden er ook vele bezems en boenders gemaakt van de houtige takken.

Bosbes vormt een hoofdbestanddeel van de ondergroei in veel bossen op voedselarme grond. Dit is vooral het geval op plaatsen waar vroeger heide is geweest. Deze zal in de bossen op de Hondsrug ten zuiden van Groningen of misschien verder weg in het huidige Drenthe hebben gegroeid. In de droge heidevelden weet bosbes met struikheide de ruimte efficiënt te delen. De blauwe bosbes heeft smalle gevleugelde twijgen en is een buitenbeentje in de heidefamilie¹⁶. Een moeilijkheid bij de houtdeterminatie vormt het feit, dat heidesoorten erg veel op elkaar lijken¹⁷. Het belangrijkste kenmerk van blauwe bosbes ligt echter in de vorm van de takken. Deze zijn hoekig met scherpe kanten, in tegenstelling tot andere heidesoorten, die ronde takken hebben. De bezem van blauwe bosbes is dikker dan de bezems gemaakt van struikheide¹⁸. De takken waren ongeveer 7 jaar oud.

Een koord met miniatures (afb. 12)

Van het vondstmateriaal uit de gracht vormt kinderspeelgoed één van de meer bijzondere vondsten. Meestal betreft het losse miniatures van gebruiksgoed voor volwassenen. In één geval werd een kleine 'verzameling' gevonden: een wollen koord met vijf identieke sleutels en een broodplank (om brood uit de oven te halen). De sleutels en de broodplank zijn gemaakt van lood met een

Afb. 12. Wollen koord met miniatures: vijf sleutels en een broodplank. Lengte 20 cm. Foto: Jaap Buist.

16. Weeda e.a. 1985, 37-50.

17. Met dank aan Ingelise Stuijts die mij met haar kennis heeft bijgestaan.

18. De determinatie leverde de volgende maten op. Bezems gemaakt van *Calluna vulgaris*: doorsnede 7 cm, lengte 25 cm; bezem gemaakt van *Vaccinium myrtillus*: doorsnede 10 cm, lengte 42 cm (vondstnummer 54). Individuele takken van *Calluna vulgaris*: doorsnede 0,1 cm, lengte 25 cm; individuele takken van *Vaccinium myrtillus*: doorsnede 0,2-0,3 cm, lengte 42 cm (vondstnummer 54).

geringe hoeveelheid tin voor de stevigheid. De voorwerpen zijn nagenoeg niet afgewerkt. Het koord is gemaakt van een zeer fijne wolsoort en vermoedelijk hergebruikt. Het broodplankje zit als enige met een platte knoop aan het koord vast en de uiteinden van het koord zijn vastgeknoopt met een dubbele paalsteek. In de gracht zijn meer sleutels van miniatuurformaat gevonden (circa tien stuks), waarvan er acht vermoedelijk uit dezelfde mal afkomstig zijn. Daaruit kan de conclusie worden getrokken, dat de sleuteltjes niet alleen als speelgoed werden gebruikt, maar mogelijk hier lokaal ook werden gemaakt.

Waarschijnlijk heeft het koord als halsketting gediend voor een kind en was het verlies ervan een klein drama.

Fragmenten van snelles

In de grachtvulling is een tiental fragmenten van steengoed, afkomstig van tenminste zes snelles, gevonden. Een snelle is de benaming van een 20 tot 30 cm hoge, conisch gevormde bierpul met één verticaal oor, die vaak is voorzien van een tinnen deksel. De pul heeft een vlakke bodem en zowel aan de voet als bij de rand een decoratie van rondlopende hoepels. Tussen deze eenvoudige versieringen zijn vaak grote reliëfs aangebracht. Deze pullen werden gemaakt in het Duitse Rijnland, onder andere in de productieplaatsen Keulen en Siegburg. In Keulen was dit soort snelles in productie vanaf circa 1520 en in Siegburg vanaf 1559¹⁹. De gevonden fragmenten hebben een witachtige kleur en zijn afkomstig uit Siegburg.

De reliëfs werden met behulp van matrijzen gemaakt en als applicatie op de voorgevormde pul aangebracht²⁰. De voorstellingen werden gekopieerd van prenten of op bestelling samengesteld van meerdere prenten en voorbeeldboeken en verder aangepast naar de smaak van de eigenaar. Op een snelle vinden we meestal een indeling in drie vlakken. De voorstellingen werden vaak in medaillons geplaatst omlijst door motieven uit de renaissancearchitectuur. In eerste instantie zijn vooral bijbelse voorstellingen afgebeeld, vanaf het derde kwart van de 16e eeuw komen ook heraldische motieven, zinnebeelden en deugden voor. Veel van deze afbeeldingen hadden een moraliserende boodschap. Op de gevonden fragmenten is deze brede variatie aan motieven eveneens aanwezig (afb. 13). Het drinkgerei behoort tot het luxe gebruiksgoed en kwam slechts bij de rijke burgerij en adel op tafel.

Nadere beschrijving van enkele fragmenten

Een bodem- en een randfragment zijn vermoedelijk afkomstig van een zelfde snelle. Beide hebben heraldische motieven, die gevat zijn in een rond medaillon. Naast het medaillon zijn de basementen van een zuilenomlijsting zichtbaar. Het bodemfragment toont een wapenschild, dat net genoeg informatie verschaft om het te kunnen herkennen (afb. 14a). In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich namelijk een kruik voorzien van een zelfde wapenschild van de Keulse aartsbisschop Salentin von Isenburg (1567-1577)²¹. Of deze aartsbisschop in Groningen een snelle heeft verloren of dat zijn wapenschild slechts als decoratiemotief is gebruikt, zou een ander onderzoek vergen.

19. Van Dam 1996, 16 en 34.

20. Bartels 1999, 69.

21. Van Dam 1996, 40-41.

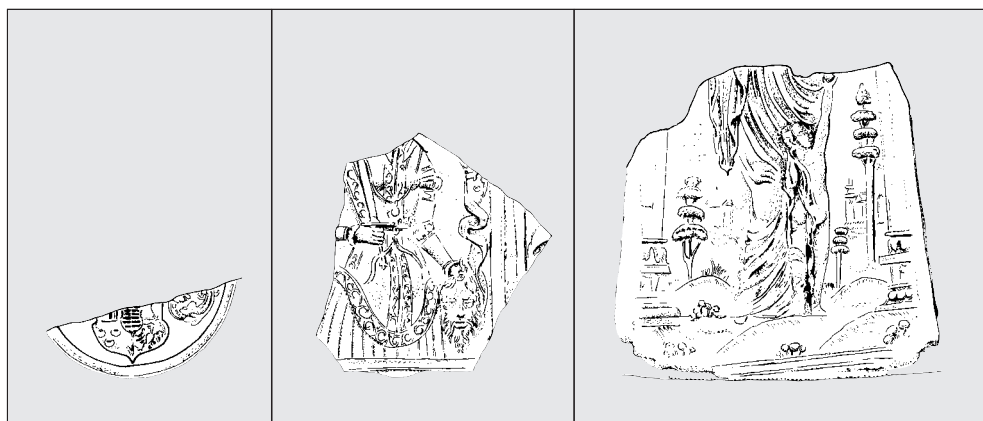
Afb. 13. Enkele fragmenten van snelles.

Foto: Jaap Buist.

Een klein wandfragment toont in het reliëf een vrouwspersoon, die in de rechterhand een opgeheven zwaard vasthoudt en in de linkerhand een afgehakt manshoofd. Het betreft hier een afbeelding van Judith met het hoofd van Holofernes (afb. 14b). In de Renaissance werd Judith gerekend tot één van de deugdzame vrouwen en haar beeltenis komt meerdere malen voor op snelles, vaak in combinatie met Esther en Lucretia. Haar persoon had als betekenis een waarschuwend voorbeeld te zijn van de macht van de vrouw over de man en was in een serie met vrouwenlisten (geliefden die hun man vernederen en in 't verderf storten) populair in de prentkunst van die tijd²².

Een groot voetfragment toont drie reliëfs en de afsluitende hoepels bij de bodem. Omdat van twee van de drie voorstellingen alleen een paar naakte voeten in een landschapje is te zien, valt daar weinig over te zeggen. Het derde reliëf toont een vrouwspersoon (het hoofd en de schouders ontbreken), gekleed in een lang gewaad met een bloot kind dat een hand naar haar reikt en een appel(?) ontvangt (afb. 14c). Deze figuur zou de verpersoonlijking van het zinnebeeld *Caritas* kunnen zijn. Dit type voorstellingen, een aantal zinnebeelden bij elkaar, was zeer gewild aan het eind van de 16e eeuw en had een moralistische waarde. Ze passen ook goed in de humanistische opvattingen horende bij de renaissanceperiode.

Afb. 14. De motieven op de besproken fragmenten. Links (a) het halve wapenschild van de Keulse aartsbisschop Salentin von Isenburg, in het midden (b) Judith met het hoofd van Holofernes en rechts (c) een vrouwenfiguur met kind. Schaal: 1:2. Tekeningen: Erik Bürmann.

22. Hall 1996, 172 en 366.

Tot enige jaren geleden was het archeologisch onderzoek naar 'Het kasteel van Alva' vooral gericht op het achterhalen van de precieze locatie van deze dwangburcht. Nu die gegevens grotendeels bekend zijn, komen andere vragen op zoals: 'tot hoever is het muurwerk geslecht en waarmee werd de gracht gedempt?'

De archeologische onderzoeken in de Prinsenstraat in 1996 en 2000 bevestigen enerzijds de locatie van de dwangburcht en geven anderzijds enige geheimen prijs over de nieuw opgeworpen vragen. Zo werd bij het onderzoek in 2000 ver onder het huidige maaiveld een deel van de keermuur aangetroffen. De teksten hierover uit de overgebleven bronnen bleken dus waar te zijn. Tevens kon bij beide onderzoeken geconstateerd worden dat voor het dempen van de gracht gebruik is gemaakt van stadsafval, waaronder gebroken huisraad, slachtafval, afgedankte kleding en mest. Of de ligging van dit deel van de gracht aan de noordzijde van de citadel en dus dichtbij de stad en haar bewoners medebepalend is geweest voor deze wijze van dempen, lijkt zeer waarschijnlijk. Echter vergelijkbare gegevens over de zuidelijke gracht, die het verst van de stad af lag, zijn niet voorhanden. Mogelijk leveren toekomstige onderzoeken die ooit nog aan.

Dat voor het dempen gebruik is gemaakt van stadsafval heeft als gelukkige bijkomstigheid dat wij via de gevonden voorwerpen een blik kunnen werpen op het dagelijks leven in de 16e eeuw. Door het vochtige en vooral mestige karakter van de grachtvulling op deze plek is een uitzonderlijk grote hoeveelheid leer en textiel bewaard gebleven. Nu het wassen en conserveren van deze vondsten is voltooid, kan het beschrijven beginnen. Door de enorme hoeveelheid zal dit nog wel enige tijd in beslag nemen. Niettemin heeft het textielonderzoek ook nu al enige primeurs opgeleverd. In toekomstige jaarboeken zal nog wel vaker een deelonderzoek over de vondsten van de Prinsenstraat verschijnen. Bovendien ligt een uitwerking over de vondsten van textiel, leer en metaal als zelfstandige publicatie in het verschiet.

Literatuur

- Baks, P., 'De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577' in: *Paleo-Aktueel* 5 (1994), 125-129.
- Bartels, Michiel, 'Steengoed' in: Bartels, Michiel (red.), *Steden in scherven* 1. Zwolle/Amersfoort, 1999, 66-69.
- Dam, Jan Daniël van, *Duits steengoed*. Amsterdam, 1996.
- Dubuc, E., 'Costume des gens de mer aux XVIe siècle trouvés dans l'estuaire du Saint-Laurent' in: *Un bon exemple de hardes de marins au temps de la découverte du Nouveau Monde*. Canadian/Folklore/canadien, 1989.
- Ervynck, A., B. Hillewaert, A. Maes en M. van Strydonck, 'Tanning and horn working at late and post-medieval Brugge: the organic evidence' in: Wiltshire, P.E.J. en P.L. Murphy (red.), *The environmental Archaeology of Industry*. Oxford, (in prep.).
- Gelder-Ottway, S. van, 'Dierenresten uit de bouwput van de parkeergarage aan de Raamstraat in Groningen' in: *Groningse Volksalmanak 1976-1977* (1997), 183-201.
- Goubitz, O., 'Leder' in: Lenting, J.J., H. van Gangelen en H. van Westing, *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingen, 1993, 525-536.
- Habermehl, K.H., *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*. Berlin/Hamburg, 1975 (2e druk).
- Hall, James, *Hall's iconografisch handboek: onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*. Leiden, 1996.
- Norris, H., *Tudor Costume and Fashion*. Mineola N.Y., 1997.
- Overdiep, G., *De plattegrond van de stad Groningen door Jacob van Deventer uit omstreeks 1565. Vorming en vernietiging van een kaartbeeld*. Alphen aan de Rijn, 1984.
- Prummel, W., 'Inkthouders uit de beerput van de Sint-Maartensschool te Groningen' in: *Hervonden Stad* 5 (2000), 79-84.
- Rutt, R., *A History of Hand Knitting*. Londen, Batsford, 1987.
- Schweingruber, F.H., *Anatomie europäischer Hölzer. Anatomy of European Woods*. Bern/Stuttgart, 1990.
- Weeda, E.J. e.a., *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties* 3. Deventer, 1985.